

Епічні та ліричні пісні

1. Жанрова специфіка та естетичне значення ліричних пісень. Відображення у них народного характеру і духовної культури

Лірична пісня виникла пізніше, ніж обрядова поезія, ймовірно тоді, коли фольклор почав втрачати первісне практичне значення і набувати ознак художньої творчості. Основною ознакою ліричних пісень є ліризм – естетичне сприйняття дійсності, осмислення життя крізь призму емоцій та переживань. Увага ліричних пісень зосереджена загалом не на подіях і вчинках, а на внутрішньому світі людини (думки, переживання, страждання, надії, скарги, мрії тощо). Епіцентром ліричної пісні є сама емоційна напруга, викликана якимось епізодом, випадком із життя.

Тематика ліричних пісень найрізноманітніша. Ліричні пісні поділяються на дві великі групи:

- 1) родинно-побутові;
- 2) соціально-побутові.

В основі такого поділу лежить розмежування особистого (інтимного) і суспільного (загального). Якщо родинно-побутові пісні відображають особисте життя людини (кохання, родинне життя, особисті драми і конфлікти), то соціально-побутові відтворюють соціальне життя (загальнонародні проблеми, пов'язані з історичними подіями, політичними, економічними процесами тощо) і відтворюють настрої та життя не окремої особи, а певної соціальної верстви чи суспільної групи (кріпаки, рекрути, наймити, козаки, бурлаки та ін.).

У родинно-побутових піснях відбиті почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями в родині, стосунками з ріднею. У них співається про кохання, про подружжя, про родинні трагедії (смерть рідних) і драми (зрада, нерозділені почуття тощо). До родинно-побутових належать також жартівливі та гумористично-сатиричні пісні.

Центральне місце в пісенній народній ліриці займають пісні про кохання, в яких представлена вся шкала почуттів закоханих. Значна кількість цих пісень побудована у формі діалогу, в якому важливу роль відіграє мова ліричних персонажів, насичена ніжними, пестливими словами та інтонаціями. Почуття і розмови героїв пісень передаються у романтичному ключі, зміст і форма підпорядковуються культу кохання, у психологічних сценах відчутний сентиментальний пафос, через який утверджується чуттєвість головних героїв, що постають шляхетними, мрійливими, духовно багатими, морально досконалими. Інтимна, задушевна атмосфера створюється і за допомогою пейзажів, які в піснях про кохання несуть особливо велике емоційне навантаження.

Серед найвідоміших пісень про кохання – пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Ой у гаю при Дунаю соловей щибече», «Ой у вишневому садочку там соловейко щибетав», «В саду гуляла, квіти збирала», «Ой у полі три криниченьки», «Ой не світи, місяченьку», «Взяв би я бандуру», «Ой не шуми, луже», «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», «Чого ж вода каламутна» та ін.

Драматичними в піснях є мотиви нерозділеного кохання, взаємного кохання двох людей, яким не судилося вступити в шлюб через ворогування родів чи майнову нерівність.

Пісні часто наповнені незвичайними ситуаціями, у них використовуються казкові елементи, застосовується прийом потрійності, звертання до сил природи, птахів, рослин. Пісням про кохання характерна традиційна символіка (пара голубів – закохані, зірка – дівчина, сокіл – хлопець та ін.), персоніфікація образів-архетипів сонця, вітру, дощу, ворона тощо.

Другу, кількісно меншу тематичну групу складають пісні про сімейне життя, які значно відрізняються від пісень про кохання: у них немає романтичних картин, ідеалізованих почуттів. На першому плані – відтворення неприкрашеної дійсності, без поетизації, де елементи казковості змінюються на сіру буденщину з важкою працею і жорстокою долею.

Найпоширеніші теми таких пісень – нелегка доля жінки, яка після заміжжя зіткнулася з лихою свекрухою, байдужістю чоловіка, непосильною працею в чужій сім'ї; жорстоке ставлення чоловіка, його пияцтво; остогидле життя з нелюбом, матеріальні нестатки, душевні гризоти. Тема нещасливого сімейного життя розширюється мотивом безповоротної молодості, втрачених надій, жалем за минулим. Ці пісні пройняті душевним сумом, навіть у тих, де сімейне життя не затьмарене серйозними проблемами, відчувається туга жінки за рідним домом, звучать роздуми про швидкоплинну молодість і невідворотну старість. Найвідоміші народні пісні про родинне життя – «Чи я в лузі не калина була», «Ой вербо, вербо», «Брала дівка воду», «Ой там за горою, там за кам'яною» та ін.

Ще більшим драматизмом, вразливістю, горем пройняті пісні про трагічні сімейні обставини, пов'язані зі смертю близької людини, годувальника, захисника. До них зараховують цикл сирітських пісень, у яких оплакується доля сироти, від якого відвернулася далека рідня, якому не доводиться чекати ні від кого допомоги і підтримки. Невипадково у цих піснях виникає образ биліни в полі, яку ламає вітер, тоненької очеретини, що гнеться від життєвої бурі. Сирота звертається у пісні до померлих батьків зі скаргами на долю.

Не менш емоційні також вдовині пісні, в яких ідеться про самотність, безпорадність і незахищеність жінки, яка, залишившись без чоловіка, тяжко працює на полі й удома, виховує діток-сиріт. Подібні пісні про гірке життя удівця, що залишився з малими дітьми, мусить виконувати хатню роботу. Найважче переживається ним самотність, що немає до кого заговорити, нема кому випрати йому сорочку. Тематично до них примикають холостяцькі (парубоцькі) пісні про невеселу самотність, якій протиставляється щасливе життя у сім'ї.

Серед відомих пісень такого плану – «Та нема гірш нікому», «Усі гори зеленіють», «Ой не знала удівонька, що, в Бога, робити», «У сусіда хата біла», «По садочку ходжу» та ін.

Групою творів про родинний побут, яка виділяється на основі не тематики, а способу відображення життєвих явищ, є жартівливі та гумористично-сатиричні пісні, на яких позначилася гумористична вдача українця. Ці пісні з жартами, а нерідко з іронією та відкритим глузуванням розповідають про життєві ситуації, характери своїх героїв. Найбільше жартівливих пісень

присвячено темі кохання. У них висміюються залицяльники-невдахи, які бояться то самих дівчат, то сусідських злих язиків, то собак. Добродушним гумором сповнені пісні про дівчат, які самі чіпляються до хлопців, ласі до танців. Найчастіше дівчат висміюють у піснях за лінощі, неохайність, невміння господарювати. Народні пісні кепкують над дідами, що сватаються до молоденьких дівчаток («Ой під вишнею, під черешнею»); над п'яничками, які хоробрі тільки в шинку, а вдома бояться жінки; над ледачими, скупими, легковажними людьми.

Серед найвідоміших – «Лугом іду, коня веду», «Ой кум до куми залицявся», «Очерет тріщить», «Да куди їдеш, Явтуше?», «Грицю, Грицю, до роботи!» та ін.

Значне місце в культурі українців посідають і соціально-побутові ліричні пісні, в яких відбилися почуття, роздуми не окремих людей, а певних соціальних груп (козаків, чумаків, наймитів, бурлак, рекрутів та ін.), викликані подіями чи обставинами суспільного життя народу, характерними рисами станового побуту.

Соціально-побутові пісні не пов'язані з конкретними подіями, не згадують конкретних фактів, імен, осіб, як, наприклад, пісні історичні. Їхні герої – типові узагальнені образи козаків, чумаків, заробітчани тощо. У соціально-побутовій ліриці майже відсутня сюжетність чи подієвість, бо увага в ній зосереджується на почуттях, переживаннях, тобто на внутрішньому психологічному стані, спричиненому певною подією чи явищем.

Відповідно до тематики суспільно-побутові пісні поділяються на окремі групи, кожна з яких представляє певний соціальний прошарок:

- козацькі та гайдамацькі пісні («Ой на горі огонь горить», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Чорна рілля ізорана», «Засвіт встали козаченьки», «Ой у полі могила», «Ой Морозе, Морозенку» та ін.);

- чумацькі пісні («Та забіліли сніги», «Їхав чумака із Криму додому», «Ой горе тій чайці», «Ох і не стелися, хрещатий барвінку» та ін.);

- кріпацькі пісні (про кріпаччину) («За Сибіром сонце сходить», «Ой попід гай зелененький», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Зібралися всі бурлаки» та ін.);

- рекрутські та солдатські (жовнірські) пісні («Брала дівка льон дрібненький», «Ой колись була в степу волечка», «Туман яром», «Задзвонили вночі ключі»);

- бурлацькі, заробітчанські (строкарські) пісні («Та нема в світі гірш нікому», «Та забіліли сніги», «Бувайте здорові, соснові пороги» та ін.);

- наймитські пісні («Ой при лузі та ще й при березі», «Вчора була суботонька» та ін.);

- жебрацькі пісні;

- емігрантські пісні;

- тюремно-каторжанські пісні.

У козацьких та гайдамацьких піснях створюється ліричний образ звитяжця, вільної людини, передається романтика свободи. Козацькі пісні пройняті мотивами туги, прощання з родиною, коханою дівчиною, старою матір'ю. Особливо драматичними є мотиви небезпеки, смерті у бою, полону і каторги тощо.

У цих піснях відчувається відгомін легенд про козаків-характерників, їхню надприродну силу, владу над чортом.

У *чумацьких* піснях розповідається про нелегке життя у постійному русі, в небезпеці та тривозі, адже чумакові доводилося не лише доглядати волів та долати далекий шлях, а й захищати товар (сіль, рибу, віск та ін.), боротися з хворобами та голодом і безводдям. Мотивами чумацьких пісень стали небажання покидати домівку й сім'ю, дорожні пригоди чумака, загибель при обороні від напасників, смерть від хвороби далеко від дому, щасливе або драматичне повернення до рідної хати тощо.

Основними мотивами *солдатських, рекрутських (жовнірських)* пісень стали туга за домом і рідними, виснажлива муштра, зневага й приниження людської гідності у війську. У піснях часто згадуються епізоди солдатського життя, які супроводжуються мотивами фізичного й духовного страждання, самотності. Частина таких пісень, як і чумацьких, мають баладний характер, особливо в піснях про розлуку солдата-рекрута з коханою дівчиною чи самотньою матір'ю.

У часи кріпацтва, уведеного в Україні Катериною II, набули поширення *пісні про підневільне життя*, каторжну працю на панському полі та про знущання з кріпаків і приниження їхньої людської гідності. У кріпацьких піснях звучать мотиви зубожіння селян, протесту проти кріпацтва, які згодом виливаються у гайдамацькі та опришківські пісні, що темами і мотивами споріднені з козацькими.

У *бурлацьких піснях* співалося про поневіряння на чужині, виснажливу працю, мізерність випадкових заробітків, кривди від хазяїна та хазяйки, безпросвітні злидні. Усі бурлацькі пісні пройняті сумними настроями, породженими тугою за рідним домом, бажанням знайти притулок, невпевненістю в майбутньому. Серед мотивів цих пісень – смерть бурлаки на чужині, марність прожитого життя, самотність і зневіра.

За тематикою та ідейно-художнім звучанням схожими з бурлацькими є пісні *наймитські та заробітчанські (строкарські)*, у яких панують мотиви невлаштованості життя, скарги на важку працю, безперспективність, на кривди від господарів. Але серед наймитських пісень багато творів про долю жінки-наймички, якій неможливо мати ні чоловіка, ні дітей, бо вона занадто бідна.

Свою неповторну специфіку мають пісні *жебрацькі* (основний мотив – прохання допомоги), *робітничі* (скарги на економічні й соціальні кривди), *емігрантські* (страх перед невідомістю на чужині, туга за домом, безнадія тощо).

2. Історичні умови та причини появи героїчного епосу

Національний героїчний епос українського народу став історичним свідченням його зрілості і здатності розуміти власне значення. До героїчного епосу належать найдавніші за походженням, тому й найменш відомі сьогодні, билини, а також пізніші жанри – думи та історичні пісні. Це епічно-ліричні твори, переважно героїчного, а іноді соціально-побутового характеру. За змістом, проблематикою, засобами поетики ці твори дещо подібні, але кожен з жанрів має свою специфіку і призначення.

В історії України були такі періоди, коли вона втрачала волю і навіть територіальну цілість. На зміну одним колонізаторам приходили інші, одні надовго, інші, як турки і татари – пограбувати і втекти. Кожен із поневолювачів намагався не лише нажитися, а й знищити будь-які ознаки національного життя народу: забороняли український друк, українську мову, українську пісню, нищили народні звичаї і обряди – всю культуру народу. В окремі моменти історії саме пісня і дума була чи не єдиним джерелом, що живило потяг народу до єдності й боротьби за національне і соціальне визволення.

Історія й пісня з давніх часів ідуть в парі. Особливо на пісню вплинула історія від кінця XV ст., коли Україна була джерелом легкої наживи для турецько-татарських орд, польсько-шляхетських поневолювачів, а згодом московських бояр. Розбіжності між історичними джерелами і народними піснями з погляду реального відображення дійсності майже непомітні.

Про кожен подію, про кожного козацького лицаря зберегла відомості народна пам'ять. Український героїчний епос (думи та історичні пісні) віддзеркалюють не лише суто історичні події, не лише доносять до нас імена найвідоміших козацьких ватажків (Б. Хмельницького, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Самійла Кішки, Максима Кривоноса, Івана Богуна, Максима Залізняка, Івана Гонти, Данила Нечая та ін.), але й дають відчутти героїчний дух свого часу, коли честь цінувалася вище за життя, а зрада вважалася найганебнішим злочином.

3. Жанрова різноманітність, специфіка жанрів

До героїчного епосу належать, отже, биліни думи та історичні пісні. Першим і найдавнішим жанром були биліни. Історичні та фольклористичні докази свідчать, що биліни (всупереч твердженням російських учених) виникли в княжій період Київської Русі на основі абсолютно конкретних історичних подій і що билінна традиція збереглася пізніше і в Україні. Головним центром билінного епосу були Київ, Чернігів, Новгород, Галич, а центральні його персонажі – Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня та ін. є історичними особами, чії імена зафіксовані в

«Повісті минулих літ», документах та хроніках того часу.

Літературознавчий словник-довідник подає таке визначення билін:

«**Биліни** – епічні речитативні пісні, які в княжі часи виконували в Україні народні співці-музики. Внаслідок монголо-татарського іґа в XIII-XIV ст. вони були занесені скоморохами в окраїнні землі княжої держави, поширилися на Уралі і в Сибіру. В Україні на зміну цьому старовинному епосу прийшли козацькі думи, пісні, легенди, про боротьбу з турками, татарами та польськими загарбниками в XIV–XVII ст. У билінах виділяють декілька циклів: - багатий міфологічними мотивами дохристиянський (про богатирів Микулу Селяниновича, Святогора, Вольгу Всеславича);

- київський (про князя Володимира, Іллю Муромця, Добриню, Альошу Поповича та ін.);

- волинсько-галицький (про князя Романа, Чурила Пленковича та ін.);

- новгородський (про Садка, Василя Буслаєва);

-казково-новелістичний.

У пізніші часи балади втратили музичний супровід, не мають чіткої структури, розповідь у них зведена до стереотипних загальників, типових ситуацій.

Як правило, усі герої билин мають основні риси міфологічних персонажів, наділені винятковою силою. У билинах є й інші риси праслов'янської міфології: поряд з історичними постатями ворогів, від яких захищали руську землю княжі витязі, зустрічаються й вигадані чи містичні істоти, використовуються елементи фантастики і казковості.

Отже, билини є найдавнішим українським епосом, який повною мірою увібрав у себе міфологічне мислення праслов'ян, трансформували окремі елементи міфології, використав їх для зображення своїх національних героїв. Билини, незважаючи на міфологічність, є історичним епосом, а не художнім вимислом.

Думи – жанр суто українського речитативного народного епосу, який виконували мандрівні співаки-музики: кобзарі, бандуристи, лірники. Первісні думи склалися на честь загиблого героя, що ріднить їх з плачами і похоронними голосіннями своєрідною формою поетичного і музичного вислову, імпровізацією тексту і музики.

Перші згадки про думи зустрічаються у польських літературних пам'ятках XVI ст., де говориться про шанований у Польщі речитативний український поетичний епос.

Обсягом думи більші від історичних баладних пісень, мають з ними генетичний зв'язок, у думках переважає епічний (оповідний) елемент.

Специфічними рисами думи є:

- чітка побудова сюжету, оповідний характер опису подій, який ведеться найчастіше в хронологічній послідовності (заплачка, основна частина, кінцівка);

- розповідь подається в ліричному освітленні;

- наявність авторських відступів, пейзажних замальовок, проникнення в духовний світ персонажів, увага до їхніх почуттів, повна відсутність фантастичного;

- думи завжди виконуються речитативом, кожен виконавець має свій стиль рецитації і може імпровізувати, тому їх дуже важко вивчити дослівно;

- думи мають урочистий, піднесений стиль, чому сприяє використання архаїзмів, повторення окремих висловів-формул;

- для поезики дум характерні заперечні паралелізми («То не хмари наступали, не дрібні дощі накрапали, як душа козацька молодецька із тілом розлучалася»), традиційні епітети (тихі води, ясні зорі), тавтологічні вислови (медвино, турки-яничари), коренеслівні фрази (піший-піхотинець, квилить-проквилляє), повтори, риторичні звертання, традиційні числа (3, 7, 40) та ін.

Історичні пісні – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та про історичних осіб. Історичні пісні мають історично конкретний зміст, і це дає підстави виділяти їх в окрему групу, яка за структурними ознаками є сукупністю різнотипних жанрів, пов'язаних з історією.

За жанровими особливостями вони мають певні спільні риси із думами, але суттєво відрізняються своєю формою. Історичні пісні менші за обсягом,

переважно мають куплетну побудову. Пісні також мають сталу мелодію, можуть виконуватися одним (як думи), кількома співаками чи взагалі хором.

Сюжет історичних пісень як правило охоплює певну подію чи епізод, які висвітлюються реалістично, нерідко з романтичним ореолом, з гіперболізацією лицарських якостей героя.

Історичні пісні складали переважно учасники або свідки подій, тому в них зафіксована правда епохи, історичні особи, ситуації. Термін «історична пісня» почали вживати з другої половини XIX ст., вперше його використав М. Гоголь у своїй статті «Про малоросійські пісні» (1833).

У багатьох історичних піснях використовуються прийоми гіперболізації, символічні метафори, сталі епітети, художні паралелізми. У них часто зустрічаються народно-поетичні символи: козак-сокіл, дівчина-калина, могила-наречена, смертьчервона китайка та ін.